

ISSN – 0134-3386

№ 2 (465), 2018

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI

ELM VƏ HƏYAT

Elmi-populyar jurnal

Alvin Plantinqa - XX əsrin analitik epistemoloqu

ƏLƏDDİN
MƏLİKOV

*Elm Tarixi İnstitutu,
baş elmi işçi,
fəlsəfə üzrə elmlər
doktoru, dosent,*

*Alvin Plantinqa müasir və məşhur
Amerikalı filosofdur. O analitik fəlsə-
fənin və müasir epistemologiyanın həm
korifey həm də canlı nümayəndəsi sayılır.
Epistemologiyada “Reformed Epistemology”
yeni fəlsəfi cərəyanın
yaradıcısı hesab edilir.*

A.Plantinqa Amerikanın Miçiqaan əyalətində 15 noyabr 1932-ci ildə dünyaya gəlmişdir. O, Miçiqaan Universitetinin fəlsəfə bölməsindən məzun olduqdan sonra, 1954-cü ildə Yel Universitetindən Ph.D dərəcəsi alır. 1957-ci ildə Vyana (Wayne) Dövlət Universitetində, 1958-ci ildən Miçiqaan Universitetində və sonralar Kalvin Kollecinə fəlsəfə müəllimi kimi fəaliyyət göstərir. 19 il müxtəlif universitetlərdə müəllim və tədqiqatçı kimi fəaliyyətindən sonra, Noterdam Universitetinə dəvət alır. Hal-hazırda orada elmi-fəlsəfi fəaliyyətlə məşğuldur.

Amerikalı müasir filosof A.Plantinqa böyük elmi şəxsiyyətlərindəndir. O məntiq, fəlsəfə, din fəlsəfəsi, analitik fəlsəfə və epistemologiya sahəsində həqiqətən elmi dirçəliş yaratmışdır. O epistemologiya sahəsində islah edilmiş epistemologiya nəzəriyyəsini irəli sürmüş və “Reformed Epistemology” adlı elmi cərəyan yaratmışdır. Epistemologiyanın Avropada inkişaf etmiş formalarını, sensualizm¹ evidentalizm² nəzəriyyələrini əsaslı tənqid etmiş və İslah olunmuş epistemologiya nəzəriyyəsinə əsaslandıraraq isbat etmişdir. O epistemologiyada fundamentalizm nəzəriyyəsinə qəbul edir. Filosof bir növ epistemoloji fundamentalizmi də qəbul etmişdir. Onun fəlsəfi düşüncələrinə nəzər saldıqda, deyər bilərə ki, o həqiqəti əldə etmək istəmiş, lakin predmetlərin əldə olunmasında rəng-rəngliklə qarşılaşmışdır. Filosof inamla ağıl arasında həll oluna bilməyən ziddiyyətin olmadığını və onların bir-birlərini tamamladıklarına inanır.

1. İdrakın yeganə mənbəyi duyğular olduğunu iddia edən fəlsəfi cərəyan.

2. Hər bir hökmə sübut və argument gətirilməsini tələb edən fəlsəfi cərəyan.

Epistemologiya nədir və A.Plantinqanın epistemoloji baxışı hansıdır?

Epistemologiya sözü yunanca “epistemo” bilik, məlumat, “logos” təlim sözlərinin birləşməsi ilə yaranmışdır. Adından da göründüyü kimi, bu fəlsəfə qolu, biliyin nə olması ilə, onun necəliyi ilə maraqlandır. Epistemologiya fəlsəfəsi bizə elmi, dini, fəlsəfi, texniki, sənət biliklərinin fərqləndirilməsi baxımından da çox önəmlidir. Əsasən “bilik nədir və necə yaranır?”, “biliyin növləri və onların arasındakı bənzərliklər və fərqlər nələrdir?”, “bilinməyin yolları hansılardır?”, “bilik fəaliyyətləri nələrdir?”, “biliyin qaynağı, problemi nədir?”, “biliyin doğruluğu və gerçəkliklə bağlılığı nələrdir?”, “tam mütləq biliyə çatma bilirikmi?”, “bilməyin məhdudluğu varmı?”, “insan nəyi tam və ya qismən bilər, anlaya, qavraya bilər?”, “biliyin dəyəri nədir?” kimi bilmək aktıyla bağlı sualları cavablamaya və bu kimi problemləri həll etməyə çalışır. Fəlsəfənin bu qolu antik dövərdən günümüzdə qədər filosofların beynini məşğul etmişdir.

Bilik nədir və necə yaranır? Bilik, biliyi anlama bilən subyektin - insanın bilinənə, yəni obyektə yönəlməsi ilə ortaya çıxır. İnsan duyğu üzvləri ilə hiss etdiyi obyekt bilik fəaliyyətləri ilə şərh edir və bağlantı qurur. Bilik fəaliyyətlərini qurma üçün duyğu orqanlarından gələn siqnallara və bu siqnalları emal edən beynə ehtiyac var. İnsan beyninə həyatı boyunca ətraf mühitdəki obyektlərdən görmə, eşitmə, qoxu bilmə, toxunma kimi duyğu orqanları vasitəsilə siqnallar gəlir, bunları beynində bilik fəaliyyətləri ilə emal edir və bağlantı quraraq informasiya yaradır.

Biliyin növləri nələrdir? Epistemologiya fəlsəfəsində bilik, istifadə sahələrinə və əldə edilmə yollarına görə gündəlik, elmi, fəlsəfi, dini, texniki və incəsənət bilikləri kimi fərqli şəkildə bölünür.

Elmi biliyin ayırd edici özəllikləri obyektiv və şübhəçi olması, bundan əlavə, elmi təcrübəyə, sınağa, müşahidəyə, yəni elmi metodlara dayanmasıdır. Elmi bilik şübhə üzərinə qurulduğundan zamanında elmə qəbul edilmiş yalnız biliklər üzə çıxdıqda daha doğru və düzgünləri ilə dəyişdirilə bilər. Yəni elmi bilik mütləqçi, qatı, mühakiməsi qadağan olan bilik növü deyil, tam tərsi, yalnızdırsa, yalnız doğrusuyla əvəzlənə bilər. Elmi bilik növündə elmi metodlarla yanaşı, düşünmə, anlama, məntiqi mühakimə fəaliyyətlərinə də önəm verilir.

Fəlsəfi bilik subyektivdir və məntiqi mühakimə etmək üzərinə qurulmuşdur. Qatı və dəyişməz olmadığından məntiqə önəm verdiyindən elmi biliklə bənzər yönü var. Amma subyektiv olduğundan elmlə fərqlilik göstərir. İnsan fəlsəfi düşünmə və biliklər ilə içində yaşadığı cəmiyyətin hüquq və əxlaq normalarını, iqtisadi, siyasi, sosial sistemini (ən yaxşı necə yaşamaq?), varlığın və həyatın məqsədini, anlamını, dəyərini, ətrafında yaşayan dini inancları və.s. sorğulayıb məntiq süzgecindən keçirir. Bizə hüquq, siyasət, iqtisadiyyat fəlsəfə qolları ilə ideal qanunlar, iqtisadi və siyasi sistemlər verməyi hədəflədiyindən insanlıq yaşamında çox önəmli yerə sahibdir.

Dini idrak inanc təməlidir və müqəddəs, dəyişməz, mütləq həqiqət və vəhy olduğu iddia edilən yazılara əsaslanır. Bu bilgi növünün, çox zaman, mühakiməsinə imkan verilmir. Bu yazılar yaradıcı olduğuna inanılan hər hansı bir varlığın (və ya varlıqların) yaratdığıyla əlaqəsi, onun (və ya onların) yaratdıqlarına olan sözləri sayılır, “Yaradıcı”nın “yaratdıqlarında” görmək istədiyi ən yaxşı davranışları ehtiva etdiyi inananları tərəfindən iddia edilir. Dini bilgi ən çox tənqid olunan bilgi növlərindəndir. Çünki fəvqəltəbii olan varlıqların mövcud olduğunu iddia edirlər ki, iddia edilən varlıqların mövcudluğu fizika qanunlarından kənar olduğunu üçün rəşional elmi metodlarla sübuta yetirilə bilmir.

A.Plantinqanın idrak haqqında nəzəriyyəsi rəşionalizm və empirizmə əsaslanır. O rəşionalizm təlimləri ilə tərbiyə almış filosofdur. Bu səbəbdən, nəsnələr haqqında adlanan idrak, müəyyən həddə

xəyalıdır. Hər bir fərd zaman və məkən yaxud səbəb və nəticə bərəsində fikir irəli sürdüyü zaman, həqiqətdə xarici aləmdə olmayan əşyalar haqqında, sırf öz subyektiv xəyalından doğan sözləri ifadə edir. Yalnız öz düşüncə adətlərinə uyğun fikirlər irəli sürür. Çünki bundan başqa çarəsi də yoxdur. A.Plantinqanın ideyasına görə əşyanın özünə aid oldub, olmamasını mütləq şəkildə demək olmaz. Son təhlildə belə, tanınmayan işlər mahiyyəti kimi qalır.³

Baxmayaraq ki, A.Plantinqa maddi nəsnələrin əsl mahiyyətinin dərkində də şəkk etmişdir, amma onun metafizik işlərin həqiqəti bərəsində şübhəsi daha da çoxdur. İntuisiya yalnız təcrübi işlərdə etibarlıdır. İnsanın zehni maddi işlərin çərçivəsindən kənara çıxdığı zaman məntiqi əkslik və ziddiyyətlərin içərisinə daxil olur. Bu bərədə yalnız onu öyrənmək olar ki, zəhin dünyada təcrübi olmayan heç bir qanunla, heç bir növ rəşional idrak əldə edə bilməz.

Alvin Plantinqanın islah olunmuş epistemologiya nəzəriyyəsi üç əsas istiqamətdə: 1.Rəşional; 2.Əsaslandırılmış (Justification); 3.Zəmanət (Warrant) sistemi çərçivəsində özünü əks etdirir.⁴

A.Plantinqa bu üç formula ilə isbat edir ki, insanlarda dini idrakın və inancın özü köklü nəsnədir. Məhz buna görə, onun mahiyyətindən sorğu sual etməyə ehtiyac yoxdur. Zira, əgər bir fərd deyirsə, indi gecə deyil gündüzdür və buna sübutu gündüzün özdürsə, sadəcə onu görmək lazımdır. Onun sübutu özüdür. Teoloji zəmində də tamamilə belədir. Əgər bir şəxs tanrının əlini həyatında hiss edirsə, və onu görürsə, onun inancına sübut və arqument göstərməsi zəruri deyil. Sadəcə olaraq onunla həmnəva olub, Tanrını görmək lazımdır. Çünki həmin fərdin Allaha inancı, digər şəxsin həzirdə gündüz olmasına inandığı kimi, onun üçün aydındır. Məhz burada A.Plantinqanın “İslah olunmuş epistemologiya nəzəriyyəsi” görünür. Bu nəzəriyyə Amerikada müxtəlif əks sədalar doğursada, A.Plantinqa nəzəriyyəsinə irəli sürmək üçün müxtəlif elmi üsullardan istifadə edir. O bu nəzəriyyəni vermək üçün ilkin olaraq, skeptisizm fərziyyələrini rədd edir. Sonra idrakın meydana gəlməsi üçün mövcud beş əsas: 1- Şəhadət (Testimony); 2- Sübut (Reasoning); 3- Hafizə (Memory); 4- Şühud (Intuition); 5- Hissi idrak (Perception) kateqoriyalarını qəbul edir. Amma onları kafi hesab etmir. Beləliklə

3. *Plantinga, Alvin, Warranted Christian Belief, Oxford University press, 2000, p. 136.*

4. *Plantinga, Alvin, Warrant and Proper Function, Oxford University Press, 1993, p. 70-71.*

o, qeyd edir ki, bu beş kateqoriyanın olması labüddür. Amma idrakın mənbələrini (Sources of knowledge) bu beş prinsipdə xülasə etmək doğru deyil.

İnancın beys və kök olma məsələsini irəli sürən A.Plantinqa inamın mərhələlərini və fideism cərəyanına işarə edir. O elmi əsaslarla özünü fideist saymır, hətta ona qarşı iddialarla çıxış edir. Amma fideist dünyagörüşünü izah edərək şərh verir ki, bu ideyanın qayəsi insanın inanc sistemləri məsələsinin ümumi və fərqli cəhətləridir.

A.Plantinqanın teoloji idrak nəzəriyyəsi

A.Plantinqa özünü xristian hesab edir. Amma onun nəzəriyyəsinə görə, dinin əxlaqdan substantsiyon fərqi yoxdur. Ona görə, din xüsusi qaydalarla nəzərdə tutulan əxlaqın özüdür. A.Plantinqa əxlaqın həmin dinin özü olması anlayışına israr edir. Dinlə fərqliliyini qəbul etmir. Əxlaqın dinin özü olmasının mənası ondan ibarətdir ki, fərdin özündən başqa mənbəyi olmamalıdır. Müraciət olunan nəsnəni xarici əmr olduğuna görə yox, daxili zəka və iradəsilə qəbul etməlidir. Buna görə A.Plantinqa İ.Kantın “Din yalnız zəka çərçivəsində” adlı kitabında ifadəsini tam səmimiyyətilə qəbul edir. İ.Kantın ifadəsi budur: “Əxlaq insandan qaynaqlanan təsəvvür olduğuna görə, ixtiyarlıdır. İxtiyarlı olduğuna görə özünü mütləq qanunlarda, ağılın hökmünə borclu edir. Öz vəzifəsi ilə tanış olmaq üçün özündən savayı kənarında olan varlığın təsəvvürünə ehtiyacı yoxdur. Həmçinin öz vəzifəsinə əməl etmək üçün özündən savayı əxlaqi dəyərlərdəki məqsədə ehtiyacı yoxdur. Buna görə əxlaq öz-özlüyündə heç zaman dinə ehtiyacı yoxdur və həmin təmiz zəka ona kifayət edir”.⁵

A.Plantinqanın Allahdan təsəvvürü digər dinlərin Allahdan təsəvvürlərindən ümumi və əsaslı şəkildə fərqlənir. A.Plantinqa Allah barəsində xarici təsəvvürü⁶ insanın atributlarının və nəfsinin Allahla deduksiyası olması sayır.

A.Plantinqa hermenevtikadan istifadə edərək, xristianlığın əsası ilə rasyonal məsələləri uyğunlaşdırır. O əbədi günah, Allahın İsada təcəssümü, İsanın fəda olması və s. digər anlayışları əxlaqi və insanın təbii idrakına uyğun təfsir edir. A.Plantinqanın təsəvvüründə rasyonal zəkaya uyğun gəlmə-

yən möcüzəyə belə yer yoxdur. Onun inancına görə ürəkdə əxlaqi qanunun varlığı ilə Allahın təsdiqi üçün möcüzəyə ehtiyac qalmır. Həmçinin onun nəzərində dini şüarların, ibadətlər və müxtəlif duaların əhəmiyyəti yoxdur. A.Plantinqa dini plüralizmi də qəbul etmir. Çünki, o müxtəlif sayılı dinlərə inanmır və dini zati cəhətdən bir hesab edir. Müxtəlif sayılı məzhəblərin müxtəlif adət və şüarlarını qeyri-zati və qeyri-dini hesab edir. Əlbəttə bu dinə zidd olmaq demək deyil.

A.Plantinqanın din və dindarlıq barəsindəki təsəvvürü İ. Kantın ideyaları ilə üst-üstə düşür. O deyirdi: “Mən inama yol açmaq üçün, praktikada rasionallığı kənara qoymağı lazım bildim”.⁷ Bu cümlədəki məqsədi ondan ibarətdir ki, tanımağı fenomen ələmi ilə məhdudlaşdırmaq nəzəri ağılı yüksək dəyanət məqsədinə, yəni, Allah, nəfs və ictimiyara, çatmaqdan çəkəndirməklə bu həqiqətlərə inam yolunun praktik zəka və əxlaqi vicdanın zamanəti ilə açmaq deməkdir.

Digər mühüm məsələlərdən birində A.Plantinqanın nəzəri zəka anlayışları ilə metafizikanı isbat və ona daxil olmağı qeyri-mümkün olduğuna inanması ilə xüsusi mənada ilahiyata və kəlam elminə (Theology) xidmət etməsidir. Buna görə kəlam nəzəri zəkadan istifadə edən müxaliflərdən uzaq etmişdir.

Doğrudur bu inam - Allah məfhumu barəsində təmiz idrak yolu ilə nəzəri bilik və nizam-intizam sübutu yox, nəzəri inanca birlikdə ola bilər, lakin əxlaqla gözəlləşmiş və daha yaxşı insanın yaranması üçün müqəddəs kitaba birbaşa müraciət daha məqsədə uyğundur.

A.Plantinqanın nəzərində inanca dinin fərqliliyi

A.Plantinqa dinlə iman arasında fərq qoyur. O, yazır: “Yalnız bir doğru din vardır. Amma inam müxtəlif növlərə ayrıla bilər. Buna görə əgər bir şəxs bu yaxud başqa inama (İudaizm, Xristian, İslam,) sahib olmasını demək yerinə, onun bu dinə yaxud o dinə sahib olmasını demək daha yaxşıdır”.⁸ Bu fərq A.Plantinqanın doğru dinin vahidliyi nəzəriyyəsi də din, əxlaq və iman anlayışlarının təfsirindən irəli gəlir. Onun iddiasına görə din birdən artıq ola bilməz. Amma inamlar tarixi həqiqətlərlə

5. Kant İmmanuel, *Religion within the limits of pure reason alone*, Translated by Greene and Hsdson, Harper Torchbooks Newyork, 1960, p.3.

6. Externalism.

7. Plantinga, Alvin, *Warranted Christian Belief*, Oxford University press, 2000, p. 7- 8

8. Plantinga, Alvin, *Warranted Christian Belief*, Oxford University press, 2000, p. 99- 100.

qarıxdığından müxtəlif şəkillərə sahib ola bilər. Bu tarixi inanclar hər nə qədər əxlaqi qanulara yaxın olarsa, doğru dinə daha da yaxın olacaqdır.

A.Plantinqa xristianlığın xüsusi inancları ilə təmiz din inancları arasında fərq qoyur. Təmiz inanclar praktik ağılın istəklərindən doğur. Amma xüsusi inanclar isə tarixi kilsə yolu ilə qazanılmış arzuların təcəllisidir. A.Plantinqanın nəzəriyyəsinə əsasən, kilsə tarixi hadisələrin təsiri ilə müxtəlif şəkilləndirilməyə uğradığından, kilsə inancları xüsusi olaraq bir-birində olan fərqləri göstərir. Eyni halda A.Plantinqa əmindir ki, bu dinlər öz əsil məxsus arzularına düzgün yanaşdıqca təmiz dini inancların vəhdətini yarada bilərlər.⁹

Doğrudur, A.Plantinqanın ifadələrində bir-baş Teizm qeyd olunmamışdır. Amma onun fikirlərinə nəzər salan hər bir şəxs onun bunu isbat etmək istədiyini aydın şəkildə hiss edir. A.Plantinqanın baxışlarında batınə baxış və dini qüvvələrə üz tutmaq ilk başda hiss olunan varlıq mənasındadır. A.Plantinqanın əsaslandığı mövzular ağıldan qeyrisi tərəfindən dərk olunmur.

A.Plantinqaya görə, zəka mürəkkəb məsələlərin həllində və iztirab və şəklərin aradan qaldırılmasında acizdir. Məhz bu səbəbə iman zəkadan öndə hesab edilir. Amma bu, zəkanın dəyərinin minimal olmasını xarakterizə etmir. Əgər hər hansı bir şəxs güclü zəkaya sahib olmazsa, dinin yalnız zahirindən bəhrələnmək, amma dinin həqiqət və batınə yol tapa bilməyəcəkdir. O, elmi cəhətdən ağıla yükək dərəcə və əhəmiyyət verir. Həmçinin sırf ağıldan istifadə etməklə, düşüncəyə təkid edir. O, həmçinin dini cəhətdən dini inancları da əsas sayır.

Onun baxışına əsasən hər bir fərdin dini inanca ehtiyacı vardır. Filsofa görə insanın daxili ehtiyaclarını yalnız dini inanc qarşılaya bilər. Əlbəttə ağılın etibarlılığı da onun üçün çox əhəmiyyət kəsb edir.

Filsofun məqsədi inam və ağıl adekvatlıq dərəcəsini müəyyən etməkdir.

A.Plantinqa batını kəşf və şəxsi yəqinin həqiqəti isbat etmək üçün ən uyğun metod olduğunu inanır. Çünki insan ruhu Allahın nurundan bir hissədir.

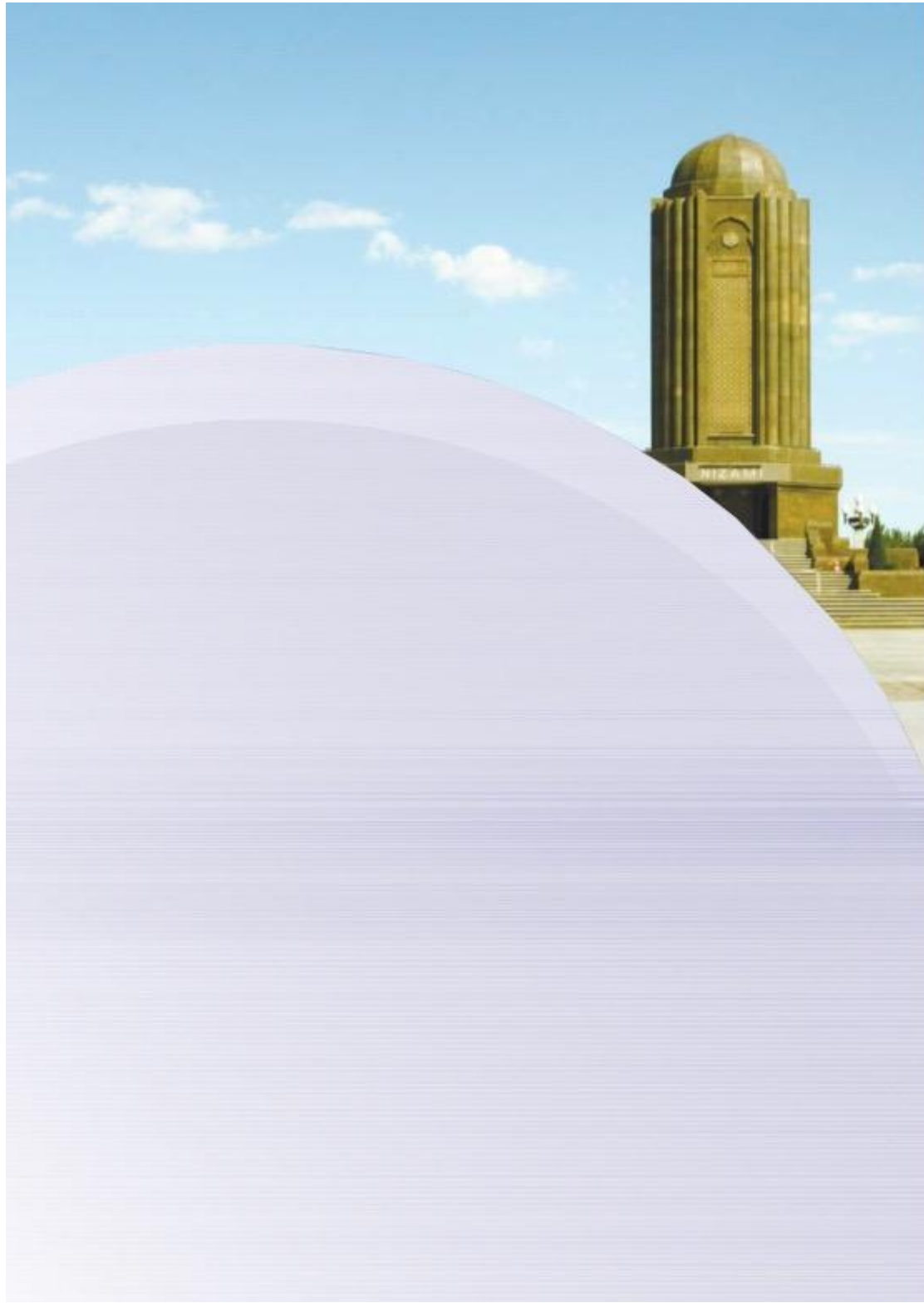
A.Plantinqa fəlsəfə və ağıl dinə xidmət və onun təlimlərini ağılın müdafiə etdiyini hesab edir. Ona görə inanc insanlarda olan ağılın məşuqu sayır. Doğrudur, fəlsəfə və ağıl dində inkar olunmamışdır. Amma isbat üçün onun sakit qaldığını söyləmək olmaz. Çünki dinin ana mövzularının isbatları ya dəlil ya da xalis ağılın sübutu ilə olmalıdır.

Odur ki, A.Plantinqanın dini epistemoloji məsələlərdə rəşional bir filsof olduğunu söyləmək olar. O bütün söyləri ilə qarşısındakı insanın fikirlərində azad düşüncə cürətini yaratmaq istəyir. Çünki əgər zəka azad düşünmək üçün meydan tapmasa, düşüncə qülləsinin ən yüksək zirvəsinə yüksələ bilməz. Amma bunlara baxmayaraq, A. Plantinqa inancın bütün boyutlarının nəzəri ağıl çərçivəsində deyil, praktik ağıl çərçivəsində olduğunu vurğulayır.

Ədəbiyyat:

1. Plantinga, Alvin, Warranted Christian Belief, Oxford University press, 2000.
2. Plantinga, Alvin, Warrant and Proper Function, Oxford University Press, 1993.
3. Kant İmmanuel, Religion within the limits of pure reason alone, Translated by Greene and Hsdson, Harper Torchbooks Newyork, 1960.
4. Plantinga, Alvin, Warranted Christian Belief, Oxford University press, 2000.
5. Mircea Eliade, The encyclopedia of religion, Vol .7 and 8.

9. Mircea Eliade, *The encyclopedia of religion*, Vol.7 and 8, p. 250.

ELM VƏ HƏYAT

№ 2 (465), 2018

Elmi-populyar jurnal